

**XIV –XV ƏSRLƏRDƏ AZƏRBAYCANDA İCTİMAİ-SİYASİ,
ELMİ-ƏDƏBİ MÜHİT VƏ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNƏ
QISA BİR BAXIŞ**

Açar sözlər: musiqi elmi, fəlsəfə, məntiq, dilçi

Ключевые слова: музыковедение, философия, логика, лингвист

Key words: music science, philosophy, logic, linguist

Tarixdən məlum olduğuna görə XIII əsrin əvvəllərindən Azərbaycanda başlayan monqol istilası təqribən 1260-cı illərdə Hülakü xanın başçılığı altında başa çatır. Bu zamandan “Orta Asiya, İran, Azərbaycan və İraqda Elxanilər dövləti yaradılır. Və bu dövrdən başlayaraq, ölkədə yeni siyasi-mədəni dirçəliş üçün şərait yaranır. Azərbaycanın böyük mütəfəkkir alimi, ədib və filosofu Nəsirəddin Tusinin vətənpərvər fəaliyyəti və siyasi tədbirlərilə hərəkət edən Hülakü, Bağdadı alıb Abbasiləri hakimiyyətdən məhrum etdikdən sonra, Azərbaycana qayıdır və Marağa şəhərini böyük Elxanilər dövlətinin paytaxtı edir. Bu dövrdə müharibələr nəticəsində dağılmış Azərbaycan şəhərlərinin, təsərrüfat və mədəniyyət sahələrinin yenidən qurulmasına xeyli vəsait ayrılır”. (1, 29) Beləliklə, XIII əsrin ikinci yarısından sonra istər Hülakü xanın dövründə, istərsə də Orğun xan (1284-1291) və Qazan xanın (1295-1304) dövrlərində Azərbaycan iqtisadi, elm, mədəniyyət, bədii fikir baxımından yenidən inkişaf dövrünü yaşamağa başlayır. Belə ki, XIII əsrdən bəhs edərkən təkcə böyük alim Nəsirəddin Tusinin adını çəkmək kifayətdir ki, bu əsrin ikinci yarısında Azərbaycanın elm və mədəniyyət baxımından nə qədər inkişaf etdiyini və Elxanilərin Azərbaycana yetirdikləri diqqəti görə bilək. Məsələn, əvvəl Marağa şəhərinin, sonra isə Təbrizin Elxanilərin paytaxtı olması, bu şəhərlərdə abadlıq işlərinin aparılması, bu şəhərlərin ətrafında yeni-yeni şəhərciklərin, bağların salınması və nəhayət, Marağada rəsədxananın tikilməsi, ora dünyanın bir çox yerlərindən alimlərin toplanması, Marağa rəsədxanasında 400 min cildədən artıq kitabın saxlanması və s. dedikimizə gözəl sübutdur (1, 29-30).

Maraqlıdır ki, hələlik əlimizə gəlib çatan faktlara görə, XIII əsrdən etibarən artıq təkcə Azərbaycanda deyil, həm Ön Asiyada- Anadoluda və həm də Orta Asiyada türk dillərində əsərlərin yazılmasına və Azərbaycanda türk, Azərbaycan ədəbi dilinin klassik ədəbiyyatın yazılı dilinə çevrilməsinə baxmayaraq, ərəb və fars dillərinin nüfuz dairəsi hələ də geniş idi. Bədii

---

əsərlər yavaş-yavaş türk, Azərbaycan dillərində yazılmağa başlansa da, elm dili kimi ərəb və fars dilləri hələ də öz geniş əhatə dairələrini və nüfuz sahələrini qoruyub saxlaya bildilər. Buna görə də heç də təsadüfi deyildir ki, hətta Nəsirəddin Tusi kimi alimin belə qələmindən 190-dan artıq əsərin çıxmasına baxmayaraq, o, bütün əsərlərini ərəb və fars dillərində qələmə almışdır.

Hülakülərin qayğısıyla bağlı olaraq şəhər həyatı inkişaf etdikcə mədəniyyət də inkişaf edir, canlanırdı. Təsadüfi deyildir ki, bu dövrdə Azərbaycanda musiqi elmi də geniş şəkildə intişar tapır, istər praktik və istərsə də nəzəri baxımdan geniş yayılırdı. Bu mənada, “XIII əsrin görkəmli Azərbaycan musiqişünası Səfiəddin Urməvi (1216-1293) Şərqi ölkələrində böyük şöhrət və nüfuz qazanmış “Əl-Ədvar” (“Dövlər”) və “Əl-İqə” (“Ritmlər”) musiqi risalələrini yazmışdı. Onun “Əl-Ədvar” əsərinə Şihabəddin Seyfi, Lütfullah Səmərqəndi və Marağalı Əbdülqadir kimi alim musiqişünasların şərhı vardır” (1, 38). “Əl-İqə” əsərini isə hələ XV əsrdə Şükrüllah Əhmədovlu ərəb dilindən türk dilinə çevirmişdir (1, 38).

Maraqlıdır ki, musiqişünaslıq elmi Urməvidən sonra Azərbaycanda geniş bir inkişaf yolu keçmişdir. Məsələn, Urməvidən sonra məşhur sufi, şeyx və filosoflardan olan Şəhabəddin Sührəvərdinin nəslinin davamçılarından sayılan Şəmsəddin Əhməd İbn Yəhya Sührəvərdi də musiqiyə aid bir neçə əsər yazmışdır. “Görkəmli dövlət xadimi, şair, xəttat, rəssam və musiqişünas Sultan Üveys “Xülasətül-əfkar fi mərifətül-ədvar” (“Dövlərə dair elmdə qısa fikirlər”) adlı əsərində Səfiəddin Urməvinin musiqi sənətindən çox şey mənimsəmişdir (1, 38). XIII-XIV əsrlərdə daha bir sıra musiqişünaslar yaşayıb-yaratmışdır ki, bunlardan da Zülfüqar Şirvaninin, Məhəmməd ibn Əbubəkr Şirvaninin və başqalarının adlarını çəkmək olar. Onlar da musiqiyə dair öz əsərlərini əsasən ərəb dilində qələmə almışlar. Amma bu musiqişünasların arasında ən məşhuru Xacə Əbdülqadir Marağayidir ki, (1353-1433) o, XIV əsrin ortalarında Marağada doğulmuş, Təbrizdə mükəmməl musiqi təhsil aldıqdan sonra Elxanilər sarayında musiqi elmini inkişaf etdirməklə yanaşı, “Kənzül-əlhan” (“Mahnılar xəzinəsi”), “Fəvaidül-üşrə” (“On fayda”), “Ləhniyyə” (“Mahnı haqqında”) və “Zübdətül-ədvar fi şərhı-risalətül-ədvar” (“Dövlər risaləsinin izahında seçilmiş dövlər”), “Dövri-mateyin” (“İki yüz dövr”) və “Nəvayi-Qumri” (“Qumru nəğməsi”) adlı əsərlərini yazmışdır. Mənbələrin verdiyi məlumata görə Əbdülqadir Maraği qrammatika, şeir, poetika, riyaziyyat elmlərini də mükəmməl bilmiş və ərəb dilində bu elmlər haqqında da əsərlər qələmə almışdır (1, 38-39).

XIII-XIV əsrlərdə ictimai və filoloji elmlər də inkişaf edirdi. Belə alimlərdən məsələn, Əfzələddin Məhəmməd İbn Namavər Xunəci (1193-1248) və Siracəddin Urməvinin (1198-1283) də adlarını çəkmək olar. Xunəci

---

məntiq, tibb, hüquq, fəlsəfə elmlərini mükəmməl bilmişdir. Məsələn, ərəb alimi İbn Əbu Useybiə onu “alimlərin və filosofların başçısı, zəmanəsinin nadir şəxsiyyəti, dövrünün böyük alimi” adlandırır. Onun qələmindən “əl-Mucəz fil məntiq” (“Məntiqə dair xülasə”), “Kəşf əl-əsrar ən qəvamid əl-əfkar” (“Fikirlərin qaranlıq yerində sirlərin kəşfi”), “Məqalə fil hüdud və-rüsum” (“Təriflərə və təsvirlərə dair məqalə”), “Şərh ma qaləhu ər-Rəis İbn Sina fin nəbd” (“Rəis İbn Sinanın nəbz haqqında dediklərinin şərh”), “Ədvar əl-həmiyyat” (“Qızdırmanın dövrləri”) kimi əsərlər çıxmışdır (1,

---

şərqində çoxlu şərhələr yazılsa da, onların içində ən məşhurları Cəmaləddin əl-Ərdəbilinin və Sədəddin əl-Bərdəinin yazdıqları şərhələrdir (4, 244, 247).

XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanda dilçiliyin lüğətçilik qolu da inkişaf edirdi. Belə ki, bu əsrlərdə meydana çıxmış Əbu Həyyanın (1256-1344) ərəbcə-türkcə “Dürrül-muddiyyə fil lüğət-it-türkiyyə” (“Türk dilində inci”) və türkcə-ərəbcə “Kitabul idrak li lisanül-ətrak” (“Türklərin dilinin idrak kitabı”), Hüsənəddin Xoyinin (XIII əsr) “Töhfeyi-Hüsam”, Fəxrəddin Hinduşah Naxçıvaninin “Əs-Sihah-əl-Əcəmiyyə”, onun oğlu Şəmsəddin Məhəmməd ibn Hinduşah Naxçıvaninin 1328-ci ildə bitirdiyi “Sihahül-furs”, Seyid Əhməd Cəmaləddin ibn Mühənnanın “Hilyətül-insan və həlbətül-lisan” (“İnsanın bəzəyi və dilin sahəsi”) əsərlərinin adlarını çəkmək olar. Qeyd etmək lazımdır ki, bu əsərlərin bəzilərinin ya özlərinin bir tərəfi, yəni bu ikidilli lüğətlərin bir dili ərəb dilinə həsr olunmuş və yaxud da bu lüğətlərin ön sözlərinin bəzi hissələri ərəb dilində qələmə alınmışdır. Məsələn, qeyd etdiyimiz kimi, Əbu Həyyanın, Hüsəməddin Xoyinin ikidilli lüğətlərinin bir dilləri ərəb dili olduğu kimi, eyni zamanda, Fəxrəddin Hinduşah Naxçıvaninin “Əs-Sihah-əl-Əcəmiyyə” əsərinin müqəddiməsinin bəzi hissələri də ərəb dilində yazılmışdır.

XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanda elmlə, mədəniyyətlə yanaşı ictimai-fəlsəfi fikir də inkişaf edirdi. Belə ki, XIII əsrdə Azərbaycanda baş verən ictimai-siyasi hadisələr avtomatik olaraq ictimai şüura da təsir edir və onun hərəkətini fəallaşdırırdı. Bu isə istər-istəməz sufizim ideyalarının yaranmasına və intişar tapmasına şərait yaradırdı. Bu mənada, “XIII əsrin 70-ci illərindən sonra Azərbaycanda sufizmin görkəmli ideoloqlarından Şeyx Səfiəddin Ərdəbili tərəfindən əsas qoulan “Səfəviyyə” təriqətinin gücləndiyini görürük. Şeyx Səfiəddin bu təriqətlə təkcə qonşu ölkələrdə deyil, Hindistan və uzaq Seylonda belə özünə saysız tərəfdarlar – müridlər qazana bilmişdi... Şeyx Səfiəddin və səfəviyyə ilə bağlı olan sufi ədiblərin sosial - əxlaqi görüşlərində əxilik ideyaları başlıca yer tuturdu. Səbəbi isə əxilərin demək olar ki, kütləvi şəkildə səfəviyyə təriqətinə daxil olmaları idi”(1, 45).

XIII-XIV əsrlərdə sufizmin başqa bir qolu vəhdəti-vücuda və yaxud da panteizm idi ki, əslində vəhdəti-vücuda fəlsəfəsi sufizmin məğzi hesab olunurdu. Təbiidir ki, istər səfəviyyə və istərsə də sufizm dərin elmi-fəlsəfi cərəyanlar olduğundan, hələ orta əsrlərin özündə onlar haqqında elmi əsərlər yazılır, bu təriqətlərin, bu fəlsəfi görüşlərin əsasları şərh edilirdi. Belə əsərlərdən Əbülməfəxir Baxərzinin “Füsüsül-adab” (“Əxlaqın inciləri”) (1323-1324), Mahmud Şəbüstərinin “Gülşəni-raz”, Qasım Ənvarın “Səd məqam dər istilahi sufiiyyə” (“Sufi istilahlarının yüz min məqamı”) və “Risale dər bəyane elm” (“Elmin izahı haqqında traktat”) əsərləri sufi poetik rəmzlərin şərhinə həsr edilmişdir.

Qeyd edək ki, XIII əsrdə yaşayıb-yaratmış Şəms Təbrizinin də istər Azərbaycanda və istərsə də ümumiyyətlə Yaxın Şərqdə Şərq fəlsəfi fikrinin inkişafında mühüm xidmətləri vardır. Təkcə elə onu demək kifayətdir ki, o, məşhur sifu, dahi şair Mövlana Cəlaləddin Ruminin müəllimi olmuş və onun fəlsəfi fikrinin formalaşmasında, bütövlükdə Şərq fəlsəfi fikrinin, irfanın inkişafında mühüm rol oynamışdır.

XIV əsrin sonları XV əsrin əvvəllərində Azərbaycanda meydana çıxan, sonradan isə bütün Şərqə yayılan hürufilik təlimi də öz dövründə ictimai-fəlsəfi-estetik fikir tarixində mühüm yer tutmuş, ictimai elmlərin və estetik fikrin formalaşmasında mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Beləliklə, bütün yuxarıda deyilənləri nəzərə alaraq qeyd etmək istəyirik ki, sözü gedən əsrlərdə istər elmi əsərlərin və istərsə də ictimai-fəlsəfi fikrin söykəndiyi mənbələrin dili ərəb dili idi.

“XV əsrin əvvəllərində Teymurun övladları arasında gedən daxili mübarizələr Azərbaycan feodallarına öz istiqlaliliyyətlərini bərpa etmək üçün əlverişli şərait yaratdı. Şirvanşahlar sülaləsi hələ də Azərbaycanda böyük nüfuzla malik idi. Şirvanşah I İbrahim Teymur dövlətinin dağılmasından və Fatehin oğlanları arasında davam edən çəkişmələrdən istifadə edərək Şirvanın tam müstəqilliyini əldə etmək və Azərbaycan torpaqlarını Şirvan şahlığı ətrafında birləşdirmək fikrinə düşmüşdür. I İbrahim sənət və ticarətə çox fikir verdiyindən yalnız Şirvanda deyil, ölkənin başqa yerlərində də sevilirdi. Odur ki, onun Azərbaycan feodallarını birləşdirmək, ölkədə vahid dövlət yaratmaq təşəbbüsü müəyyən müddət rəğbətlə qarşılandı.

1406-cı ilin əvvəllərində Təbriz Şirvanşahlar dövlətinə birləşdirildi. Bu, vahid Azərbaycan dövlətinin yaradılması üçün irəliyə doğru atılmış böyük addım idi. Lakin elə həmin ilin iyun ayında Cəlayirli Sultan Əhməd Qaraqoyunlu sülaləsindən olan Qara Yusiflə birlikdə böyük bir qüvvə toplayaraq, Azərbaycanın Cənub torpaqlarına hücumu keçdi. Belə ağır bir vəziyyətdə Şirvan şahı I İbrahim Təbrizi tərk edib geriye çəkilməyə məcbur oldu “(Ədəbiyyat tarixi səh.252). Beləliklə, Azərbaycanda bütövlükdə XV əsrdə hakimiyyətdə olan Qaraqoyunlular dövləti (1410-1468), sonralar isə Ağqoyunlular dövləti (1468-1501) hakimiyyətə gəldi. İstər Şirvanşahlar, istər Qaraqoyunlular, istərsə də Ağqoyunlular dövlətləri zamanı Azərbaycanda iqtisadiyyatla yanaşı, elm, mədəniyyət, incəsənət də sürətlə inkişaf etməyə başladı. XV əsrdə Azərbaycanın ən böyük və inkişaf etmiş şəhərləri Təbriz və Şamaxı idi. XV əsrdə Təbrizdə, Ərdəbildə, Şamaxıda, Bakıda böyük tikinti işləri gedir, şəhərsalma sürətlə inkişaf edirdi. Təbrizdə Müzəffəriyyə, Qeysəriyyə, Həşt Behişt kimi komplekslər tikilirdi. Məsələn, 1465-ci ildə Qaraqoyunlu Cahan şahın dövründə tikilmiş məşhur “Göy Məscid” kompleksi öz memarlıq xüsusiyyətlərinə görə nadir abidələrdən sayılır. XV əsr Azərbaycan memarlığının görkəmli abidələrindən biri də

Bakı Şirvanşahlar sarayıdır. Saray, məscid, divanxana, hamam və s. binalardan ibarət olan bu saray XV əsrin ən dəyərli abidələrindən sayılır. Təbii ki, XV əsrdə elm, mədəniyyət də inkişaf edirdi. Ağqoyunlu hökmdarlarının elmə, mədəniyyətə, ədəbiyyata diqqət ayırmaları ədəbiyyatın və elmin inkişafı üçün xüsusi şərait yaradırdı.

“Mənbələrdə Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənin oğlu Yaqub Mirzənin elmə, mədəniyyətə, ədəbiyyatın inkişafına göstərdiyi himayə xüsusi qeyd olunur. O, dövrün görkəmli alim və şairlərini saray ətrafında toplamış, ölkədə mədrəsə işlərini yaxşılaşdırmaq üçün xüsusi şərait yaratmışdır. Verilən məlumatlara görə Uzun Həsən özü də dövrün savadlı şəxslərindən biri hesab olunurdu. Şairliyi də var idi. Bir ziyalı kimi saraya topladığı şairlər məclisində iştirak edirdi” (1, 255).

XV əsrdə Azərbaycanda elmin müxtəlif sahələri də inkişaf edirdi. Məsələn, bu əsrdə Azərbaycanda “Əsrarüt-talibin” (“Talibin sirləri” – müəllifi Seyid Yəhya Bakuvi 1464-cü ildə vəfat etmişdir), “Silsilətül ərvah” (“Ruhların silsiləsi” müəllifi Ziyaəddin şirvani 1485-ci ildə vəfat etmişdir) kimi fəlsəfi traktatlar yazılmışdır. Yenə XV əsrdə Ağqoyunlu Yaqub Mirzənin sarayında yaşamış Məhəmməd İbn Musa Talışı “Hikmətül-eyn” (“Gözün hikməti”) adlı fəlsəfi əsərin müəllifi olmuşdur” (1, 255-256). Fəlsəfə sahəsində yazılan əsərlərə gəldikdə Seyid Yəhya İbn Bəhaəddin Şirvaninin “Əsrarül Vəhy”, “Kəşfül qulub”, “Məratibi-əsrarül-qəlb”, “Rümuşül-işarət” və başqa əsərlərinin adlarını çəkmək olar. Bu əsrdə yaşamış fəlsəfi əsərlərin müəllifləri kimi Yusif Ziyaəddin Şirvaninin, Əbdülməcid Şirvaninin, Kəmaləddin Məsud Şirvaninin və başqalarını da qeyd etmək mümkündür.

Qeyd edək ki, XV əsrdə Azərbaycanda şərhçilik sənəti də geniş yayılmış və Şeyx Mahmud Şəbüstərinin “Gülşəni-raz” əsərinə müxtəlif şərhlər yazılmışdır. “XV əsrdə Təbrizdə və Şamaxıda saray kitabxanalarında dövrün görkəmli xəttatı, nəstəliq xəttinin banisi və ən böyük ustadı Mir Əli Təbrizi ilə yanaşı Əbdürrəhim Təbrizi, Cəfər Təbrizi, Şərəfəddin Hüseyn Sultani və başqaları dini, elmi və poetik əsərlərdən ibarət nəfis əlyazma kitabları hazırlayırdılar” (1, 257).

Bu dövrdə təbii ki, bədii ədəbiyyat və Azərbaycan ədəbi dili də inkişaf edirdi. Belə ki, XIV-XV əsrlərdə ərəb, fars dilləri ilə yanaşı artıq Azərbaycan, türk dilində də əsərlər yaranmağa başlayır, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində Həsənoğludan, Qul Əlidən, Nəsir Bakuvidən, Şeyx Səfi Ərdəbilidən, “Dastani Əhməd Harami”nin müəllifindən sonra Qazi Bürhanəddin, Yusif Məddah, Nəsimi, Həqiqi, Xəlili, Hamidi, Hidayət, Gülşəni, Kişvəri kimi şairlər yazıb-yaratmağa başlayırlar ki, bunlar da istər bədii ədəbiyyatın və istərsə də Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında misilsiz xidmətlər göstərirdilər.

Ədəbi dil tədqiqatçılarının ümumi qənaətinə görə XIII-XIV əsrlər Azərbaycan yazılı ədəbi dilinin təşəkkülü və formalaşması dövrüdür. Doğrudur, akademik Tofiq Hacıyev Azərbaycan ədəbi dilini əsrlər üzrə təsnif edərkən XIII-XVI əsrlər zaman müddətində XIII-XIV əsrləri bir dövr, XV-XVI əsrləri digər bir dövr kimi xarakterizə edir. Biz də əsasən bu bölgünü qəbul edirik, lakin öz tədqiqatımızda XVI əsrə xüsusi diqqət ayırdığımız üçün, şərti olaraq, XIII-XIV-XV əsrləri biz bir dövr, XVI əsri isə Füzuliyə görə və ərəbizmlərin bu dövr Azərbaycan ədəbi dilində daha çox işləndiyi üçün ayrıca bir dövr kimi tədqiq etməyi qarşımıza məqsəd qoyuruq.

Beləliklə, akademik Tofiq Hacıyev XIII-XIV-XV əsrləri aşağıdakı şəkildə xarakterizə edir. “Bu zaman divan ədəbiyyatının dili formalaşır. Ərəb və fars sözləri və qrammatik quruluş faktları dil normasına nüfuz edir. Dilin inkişafı, elmi-fəlsəfi məzmunu və lüğət zənginliyi ilə səciyyələnən Nəsimi zirvəsi kimi yekunlaşır. .. Əcnəbi lüğət dil normasında aparıcı mövqə tutur...” (3, 103-104). Doğrudur, akademik Tofiq Hacıyev də bu dövrləri xarakterizə edərkən bu sətirlərdə və əsərinin digər sətirlərində XIII-XIV-XV əsrlərdə Azərbaycan ədəbi dilinə əcnəbi sözlərin Azərbaycan dilində işlənmə tezliyi nöqtəyi-nəzərindən baxır. Doğrusu, əslində, bizə də tədqiq etdiyimiz mövzu ilə əlaqədar olaraq istər akademik Tofiq Hacıyevin və istərsə də digər görkəmli alimlərimizin bu nöqtəyi-nəzərlərini bilmək daha vacib və əhəmiyyətlidir. Lakin onu da qeyd etmək lazımdır ki, istər akademik Tofiq Hacıyev, istərsə də digər ədəbi dil tədqiqatçılarımız ana dilimizin inkişafı tarixinə təkcə bu dildə əcnəbi leksikanın işlənməsi nöqtəyi-nəzərindən deyil, bütövlükdə bu dilin xüsusiyyətlərini öyrənmək baxımından da nəzər salmış, dilimizin şirinliyini, gözəlliyini, estetikasını, zənginliyini, onun kommunikativ və funksional xüsusiyyətlərini incədən-incəyə, dərinə-dərinə araşdırmışlar. Beləliklə, istər bu tədqiqatçılar, istərsə də bu tədqiqatlardan çıxan nəticələrə görə bütövlükdə ana dilimiz və xüsusilə də onun XIII-XVI əsrlər mərhələsi dilimizin ən gözəl dövrüdür. Lakin tədqiqatçıların da həqiqətən, doğru olaraq qeyd etdikləri kimi, bu dövr ana dilimizin inkişafında ərəb dilinin, ərəb leksik kəlmələrinin də özünəməxsus yeri və mövqeyi vardır ki, bu mövqeyi də qeyd etmədən ötmək və ərəb leksik kəlmələrinin Azərbaycan dilinin inkişafında oynadığı rolu qeyd etməmək olmaz. Amma eyni zamanda, onu da qeyd edək ki, Azərbaycan ədəbi dilində ərəb leksik kəlmələrinin - ərəbizmlərin işlənməsi hələ bir tərəfə, bu dövrlərdə şairlərimiz həmçinin müstəqil bir dil kimi hələ də ərəb dilindən də istifadə edir, sırf ərəb dilində də əsərlər-bədii əsərlər yaradırdılar. Mənbələrin verdiyi məlumatlara görə bu fakt XIV-XV əsrlər Əbdülqadir Maraği kimi görkəmli alimin, ədibin, şairin, musiqişünasın və onlarla başqalarının yaradıcılıqlarında olduğu kimi, təbii ki, XIV-XVI əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli şəxsiyyətləri olan dahi şairlər-

---

Nəsiminin və Füzulinin yaradıcılıqlarında da belə idi. Lakin Azərbaycan ədəbi dilində işlənən ərəbizmlərin-ərəb leksikasının Azərbaycan ədəbi dilindəki kəmiyyət və keyfiyyət məsələsinə gəldikdə, vəziyyət tədqiqatçıların da doğru olaraq qeyd etdikləri kimi, aşağıdakı şəkildə idi. Məsələn, akademik Tofiq Hacıyev yazır: “ XIII əsrdən başlanan yeni mərhələdə ərəb, fars dillərindən türkcəmizə güclü lüğət axını özünü göstərir. Bununla da alınmaların türkcəmiz tərəfindən mənimsənilməsi, özünü külləşdirilməsi prosesi gedir... XIII əsrdən Həsənoğlunun əlimizdə olan qəzəllərindən ikisinin lüğət tərkibinə diqqət yetirək. Qəzəllərin dilində yüz söz var. Bunlardan 59-u türk, 41-i ərəb-fars sözüdür. .. “Apardı könlümü...” qəzəlində 47 sözdən 20-si türkcə, 27-si ərəbcə, farscadır – türkcə ümumi lüğətin 42,5 faizidir. “Necəsin, gəl ey yüzi ağum...” qəzəlində 68 sözdən cəmi 16-sı ərəbcə, farscadır – türkcə ümumi lüğətin 76,5 faizidir. Bütövlükdə hər iki qəzəldə lüğətin 59 faizi türkcədir. Bu rəqəm ümumilikdə XIII-XVI əsrlər ədəbi dilinin mənzərəsinə yox, ancaq mərhələnin birinci pilləsinə - XIII-XIV əsrlərin dilinə uyğundur. Bu mərhələdə divan ədəbiyyatının dili, klassik kitab dili aparıcı olduğundan və Füzuliyə doğru divan ədəbiyyatı güclənə-güclənə gəldiyindən ədəbi dildə ərəb, fars sözləri arta-artı gəlir. Türkcə və ərəbcə-farscanın işlənməsində 59 faiz : 41 faiz nisbəti Nəsiminin lüğət tərkibinə uyğun gəlir. Füzulinin dilində bu rəqəmlər yerini dəyişir” (3, 131-132). “ XIII-XVI əsrlərdə Azərbaycanda divan ədəbiyyatının dili formalaşır. Ədəbi dilin lüğətində ərəb və fars sözləri xüsusi fəallıq qazanır, geniş kütləyə çevrilir. Müasir xalq dilindəki ərəb və fars sözlərinin hamısının həmin dövrlərdən gələn yazılı ədəbiyyatın dilində işlənməsi göstərir ki, bu sözlər dövrün xalq ünsiyyət dilinə də nüfuz edibmiş. Beləliklə, XIII əsrin ədəbi dili ərəb-fars sözləri ilə divanlaşır. Gələcəkdə bu bazada şeir və nəsr mətnlərində klassik kitab dili formalaşacaqdır. İlk əsrlər mərhələnin başlanğıcı kimi səciyyələnir, dil-üslub baxımından yarım-müstəqillik kəsb edir. Hətta onun nisbi yekunu kimi görünür: Nəsimi bu yarım-mərhələni ümumiləşdirir, nailiyyətləri qabarıqlaşdırır. Nəsimi zirvəsini yaradır və yeni perspektiv müəyyənləşdirir (3, 153). “ Bu zaman (söhbət XIII-XIV əsrlərdən gedir – S.S.) ərəb və fars dilləri elm və ədəbiyyat dili, dövlət dili kimi Azərbaycanda hakim mövqə tuturdu. Ancaq XIII əsrdən tarixi, ictimai-siyasi şəraitlə bağlı ölkədə ədəbi dilin üçləşməsi müşahidə olunur. Ərəb-fars dilləri ilə yanaşı, Azərbaycan dili də dövlət, sənət və elm dili kimi işləmək hüququ qazanır “(3, 155).

XIII əsrdən etibarən dilimizdə ərəb-fars leksikasının çoxluq təşkil etməsini digər tədqiqatçılar da qeyd etmişlər. “Bu dövrdə də (söhbət XIII-XV əsrlərdən gedir - S.S.) XVI-XVII əsrlərdə olduğu kimi, ədəbi dildə klassik poetik nitq ilə yanaşı canlı danışıq dili əsasında yaranan şifahi poetik nitq inkişaf edir. Deməli, vahid ədəbi dil çərçivəsində neytral leksika ilə

---

yanaşı, bir tərəfdən spesifik kitab leksikası – fars və ərəbdilli poetik ədəbiyyatdan və ənənədən gələn, canlı danışiq dilinə yad olan ərəb-fars mənşəli leksika, digər tərəfdən də xalq danışiq dilinə xas olan ifadə vasitələri inkişaf edir. Əlbəttə, bu iki sahə həmişə bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olur və bir-birinin ifadə imkanlarını genişləndirir və zənginləşdirir.

...Əlbəttə, Nəsimi və Qazi Bürhanəddində, Cahan şah Həqiqi və Həbibidə spesifik kitab leksikası çoxluq təşkil etdiyi halda, Yusif Məddahın “Vərqa və Gülşah”ında, “Dastani Əhməd Harami”də canlı danışiq dilindən gələn ifadə vasitələri nisbətən artır.

Tədqiq etdiyimiz dövrdə ədəbi dilin leksik tərkibi haqqında nə demək olar?

Təəssüf ki, ədəbi dilimizin XIII əsrə qədərki inkişaf mənzərəsi müvafiq yazılı abidələrimiz olmadığı üçün bizə tam aydın deyil. Hər halda bir məsələ məlumdur ki, XIII-XV əsrlərdə də dil inkişafda olmuş, bu inkişaf əsasən iki yolla baş vermişdir: 1) ərəb və fars dillərindən leksik alınmaların artması və 2) düzəltmə və mürəkkəb sözlərin yaranması yolları ilə” (2, 101-102).

Beləliklə, həqiqətən də, artıq XIII əsrdən etibarən şairlərimiz ana dilində də yazıb-yaratmağa başlayır, bu dilin bütün gözəlliyini ortaya qoyurlar. Bu faktla onlar, eyni zamanda, Azərbaycan dilinin ərəb-fars dillərindən geri qalmadığını, Azərbaycan dilinin ərəb-fars dilləri ilə “atbaşı yürüdüyunü” də sübut edirlər. Lakin bununla belə, bu dövrdən etibarən dilimizdə ərəb leksikası da mühüm rol oynamağa başlayır ki, bu leksika olmadan dilimizin bütövlüyünü, tamlığını, kamilliyini, gözəlliyini belə təsəvvür etmək mümkün deyildir.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 cildə, III cild. Bakı, Elm, 2009
2. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, IV cildə, I cild (XIII-XVI əsrlər), Bakı, Şərq-Qərb nəşriyyatı, 2007
3. Hacıyev T. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə. Bakı, Elm, 2012
4. Məmmədəliyev V. Ərəb dilçiliyi. Bakı, 1985

S.Suleymanov

A brief overview to Azerbaijani socio-political scientific-literary environment and Azerbaijani literary language in XIV-XV centuries Summary

The article takes a brief look at the socio-political and scientific-literary environment existed in Azerbaijan in the XIII-XIV-XV centuries.

According to the research, native literature emerged in Azerbaijan as from the XIII century whilst Arabic and Persian languages were still dominating and scientific works in particular were still being written in the two foregoing languages. In this regard, the eminent Azerbaijani scientists also authored scientific works in the Arabic and Persian languages. As a matter of fact, the literary works were being developed in the native language as of the XIII century, yet some Azerbaijani poets wrote in totally strange languages while the others, such as Nasimi and Fuzuli wrote in the Arabic and Persian languages along with the native language. Starting from this period, the Arabic lexical units began to predominate in the Azerbaijani language and became to a great extent inseparable part of the Azerbaijani literary language.

С.Сулейманов

**Краткий обзор общественно-политической, научно-художественной обстановки и азербайджанской литературы в Азербайджане в XIV –XV
Резюме**

В статье представлен краткий обзор общественно-политической, научно-художественной обстановки в Азербайджане в XIII-XIV-XV. Указывается, что даже если, начиная с XIII века, в Азербайджане уже стала появляться художественная литература на родном языке, здесь все еще преобладали арабский и фарсидский языки, на которых писались в основном научные произведения. Видные азербайджанские ученые свои научные произведения также создавали на арабском и фарсидском языках. Действительно, несмотря на то, что художественная литература, начиная с XIII века, уже начала создаваться на родном языке, некоторые азербайджанские поэты записывали свои произведения на неродном языке, а другие, также как Насими и Физули, наряду с родным языком творили на арабском и фарсидском языках. С этого периода в азербайджанском литературном языке начали также широко употребляться арабские лексические единицы, которые, включаясь в азербайджанский литературный язык, стали его неотъемлемой частью.

**Rəyçi: Vasim Məmmədəliyev
Akademik**